

Derleyen
EMRE CAN DAĞLIOĞLU
Arapların 1915'i

İletişim Yayınları 3088 • Tarih Dizisi 157

ISBN-13: 978-975-05-3223-8

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Araplardan kurtarılan Ermeniler,
yakl. 1915-1920 arası, Library of Congress,
Prints & Photographs Division [LC-B2-4544-4]

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen
EMRE CAN DAĞLIOĞLU

Arapların 1915'i

Soykırım, Kimlik, Coğrafya

Ankara'nın en güzel abisi
Rafael Demircan'a
ve İstanbul'un en şık abisi
Edvin Minassian'a...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	9
---------------	---

GİRİŞ

YİĞİT AKIN.....	11
-----------------	----

Birinci Bölüm

İTTİHATÇILIK, ARAP VİLAYETLERİNİ VE KÜRDİSTAN'I SEVİYOR MUYDU?

Ermeni Soykırımı ve 1912-1916

Osmanlı Vatan Tasavvuru Üzerine Bazı Notlar

HAMİT BOZARSLAN.....	25
----------------------	----

İkinci Bölüm

ARAPÇA GAZETELERDE ERMENİ SOYKIRIMI

NORA ARISSIAN.....	53
--------------------	----

KORKUNUN PROPAGANDASI: ERMENİ SOYKIRIMINI BİR BEDEVİ ASİLZADESİNİN KALEMİNDEN OKUMAK

EMRE CAN DAĞLIOĞLU.....	61
-------------------------	----

İMPARATORLUĞUN SONUNDAKİ ÇÖL: ERMENİ SOYKIRIMININ ÇEVRE TARİHİ	
SAMUEL DOLBEE.....	89

Üçüncü Bölüm

SOYKIRIM SÜRESİNCE ARAPLARLA ZORLA EVLENDİRİLEN ERMENİ KADINLARIN ÖZGÜRLEŞTİRİLMESİ MESELESİ	
ANNA ALEKSANYAN	131
EMİR FAYSAL BİN HÜSEYİN'İN 1918-1920'DE ERMENİ MÜLTECİLERE DAİR SİYASETİ	
NARINE MARGARYAN.....	147
CİHAN HARBİ'Nİ HATIRLAMAK: ALEGORİ, YURTTAŞLIK ERDEMİ VE MUHAFAZAKÂR TEPKİ	
KEITH DAVID WATENPAUGH	171
HARİCİ VATANDAŞLAR: FRANSIZ MANDASI SURIYESİ'NDE KİMLİK ETİKETLEME VE KİMLİK SÖYLEMİ (1920-1932)	
VICTORIA ABRAHAMYAN.....	207

Dördüncü Bölüm

MUSA DAĞI ERMENİ DİRENİŞİ, 1939 GÖÇÜ VE ARAPLAR	
ŞULE CAN.....	237
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN İYİLEŞMEYEN YARALARI: ERMENİSTAN, KÜRDİSTAN VE FİLİSTİN	
RASHID KHALIDI.....	265
YAZARLAR.....	281

TEŞEKKÜR

2014'ün sonlarından beri bir şekilde emek harcadığım bu derleme, çalışmanın muradını paylaşılanlar ve buna destek olanlar sayesinde nihayet tastamam bir kitap olarak arz-ı endam edebildi.

Bu anlamda, ilk ve en özel teşekkürü, bu süreçteki tüm emeklerinden ve desteğinden dolayı, bu kitabın editörlüğünü önemli bir süre birlikte yürüttüğümüz Ümit Kurt'a etmem gerekir. Bu çalışmanın belirli aşamalarında desteklerini ve yardımlarını esirgemeyen Ayhan Aktar, Samuel Dolbee, Richard Hovannisian, Müge Kalender, Hasan Kayalı, Vahakn Keşişyan, Varak Ketsemanyen, Mukadder Okuyan, Can Öktemer, Hazal Özdemir, Eugene Rogan, Ara Sanjian, Sertan Şentürk, Sezin Şentürk ve Kaner Atakan Türker'e de minnettarım. Bu süreçte sıklıkla fikirlerine başvurduğum ve beni uzun süre sabırla dinleyen Deniz Cenk Demir, Serdar Korucu, Yektan Türkylmaz ve bittabi en çok Tamar Nalci'ya da çok teşekkür ederim.

Bu isimlerin yanı sıra, Samuel Dolbee'nin, Victoria Abrahamyan'ın ve Keith Watenpaugh'nun makalelerinin bu çalışmada kullanılmasına izin veren, sırasıyla *Past and Present* dergisine ve editörlerinden Anna Bayman'a; *Journal of Migration Studies*'e, Princeton University Press'e ve Lisa Black'e özellikle mü-

teşekkürüm. Çağdaş Sümer, Halil Burak Serin ve Cem Orhan, bu ve diğer İngilizce makaleleri titizlikle çevirerek çalışmanın içeriğini zenginleştirdiler. Yiğit Akın, kitabın çerçevesini ve içeriğini incelikle ortaya koyan ve kitabı daha bütünlüklü hale getiren bir önsözle çalışmaya çok değerli bir katkı sundu. Her birine çok teşekkür ederim. Bu kitabın yayımlanma sürecinde derlemenin son haline gelmesini sabırla bekleyen Kerem Ünüvar'a ve kitap için titizlikle ciddi mesai harcayan editör Merve Öztürk ve diğer İletişim Yayınları çalışanlarına da şükranlarımı sunuyorum.

En büyük teşekkürü, elbette ki, bu kitabın kolektif bir çalışmanın ürünü olmasını sağlayan, bu derlemeyi birbirinden değerli makaleleriyle var eden sevgili yazarlara ve meslektaşlarıma borçluyum.

EMRE CAN DAĞLIOĞLU

GİRİŞ

YİĞİT AKIN

Arapların 1915'i, Ermeni soykırımı literatüründe henüz yeterince ilgi görmemiş ve araştırılmamış bir konuya dair on makaleyi bir araya getiriyor ve soykırımı Osmanlı ve Osmanlı sonrası Arap coğrafyası bağlamında ele alıyor. Ermeni soykırımı çalışmalarının son yirmi-yirmi beş yılda aldığı muazzam mesafe ortaya sadece hacimli bir külliyat çıkarmakla kalmadı, en azından akademik çevrelerde soykırım sürecinin ana hatlarına dair genel bir görüş birliği de oluşturdu. Soykırım literatürü bu dönemde ampirik olarak hiç olmadığı kadar zenginleşirken, bu literatürü oluşturan çalışmaların analitik derinliği de giderek arttı ve sofistike bir hale geldi. Ulaşılan bu yeni aşamada soykırım çalışmaları, Ermeni soykırımının olup olmadığı meselesini geride bırakarak, soykırımın bağlamına, işleyişine, iç ve dış dinamiklerine, faillerine ve kurbanlarına dair daha derinlikli sorulara yöneldi. Bu yeni sorulara yeni perspektifler ışığında ve yeni kaynaklar kullanılarak verilen cevaplar Ermeni soykırımının karmaşık ve çok boyutlu tabiatını bugün daha açık bir şekilde ortaya koyuyor.

*Arapların 1915'i*ndeki yazılar Ermeni soykırımı literatüründeki yeni eğilimlerin kuvvetli bir örneğini teşkil ediyor. Bu eğilimleri kitapta özellikle üç ana eksen üzerinden takip etmek

mümkün. Derleme bir bütün olarak okunduğunda bizi önce-likle soykırımı dair mevcut coğrafi algımızı genişletmeye, Ermeni soykırımını bugüne kadar pek de ilişkilendirmediğimiz coğrafyalar bağlamında düşünmeye davet ediyor. Öte yandan bu derlemedeki makaleler soykırımın alışlagelmiş zamansal çerçevesini de sorguluyor ve Ermenilerin başına gelen felaketin etkilerini 1915-1916 yıllarının ötesine geçerek anlamayı deniyor. Soykırımı takip eden onyılların, Osmanlı Ermenilerinin başına gelen felaketin bütün boyutlarını ve uzun dönemli etkilerini kavramak için ne kadar elzem olduğunu gösteriyor. Son olarak *Arapların 1915'i*, Ermeni soykırımına dair bazıları bugüne değin hiç kullanılmamış yeni kaynakları okuyucuya sunuyor, bu yeni kaynakları disiplinlerarası ve karşılaştırmalı perspektifler kullanarak tartışmayı öneriyor.

*

Ermeni soykırımı literatürünün son yıllarda geçirdiği en önemli dönüşümlerden biri, belki de birincisi, soykırımın yerel dinamiklerine odaklanan çalışmaların sayısının giderek artması. İstanbul merkezli soykırım anlatısını çeşitli açılardan revize eden ve zenginleştiren bu eğilim, soykırım sürecinin yereldeki uygulamalarını ele alıyor, yerel aktörlerin motivasyonlarını ve pratiklerini öne çıkarıyor. Bu perspektiften bakıldığında soykırım, merkezde alınan kararlar neticesinde hayata geçmiş olsa da iş uygulamaya geldiğinde homojen bir izlek takip etmiyor. Tam tersine, Osmanlı coğrafyasının her tarafında yerel dinamiklere bağlı olarak büyük farklılıklar ortaya çıkıyor. Her yerde soykırım süreci yerel idarecilerin tutumlarına, merkezle olan ilişkilerine, yerel sosyoekonomik elitlerin iktidarlarına, ideolojik, dinî ve maddi motivasyonlarına, kendi aralarındaki rekabete, Ermeni olmayan ahalinin demografik kompozisyonuna, bu ahalinin sosyoekonomik, kültürel ve dinî özgünlüklerine ve elbette yerel Ermenilerle olan ilişkilerine bağlı olarak büyük bir çeşitlilik gösteriyor. Bazı mahallerde tehcir, bütün bu faktörlere bağlı olarak çok kanlı ve yıkıcı olurken diğer bazı mahallerde yerel faktörler Ermenilere teh-

cir sırasında ya da tehciire tabi tutulmadan önce kurtulma fırsatları sunuyor.¹

Elinizdeki derleme bu yeni eğilimi Arap coğrafyasına doğru genişletiyor ve bizi Ermeni soykırımına imparatorluğun Arap vilayetlerinden bakmaya davet ediyor.² Bu kitaptaki yazılar, bazı önemli istisnaların dışında bugüne kadar soykırım literatüründe tali olarak kabul edilen ya da tehcir edilen Ermeniler için bir son durak olarak görülen ve bu yüzden de derinlikli bir analize tabi tutulmayan bu geniş coğrafyayı, soykırımın üzerinde cereyan ettiği ana sahalardan biri olarak ele almayı öneriyor. Aynı zamanda kitap, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Arap vilayetlerinde olan biteni bilmeden, soykırım sürecini bütün boyutlarıyla anlamanın imkansızlığını ortaya koyuyor. Bu açıdan bakıldığında *Arapların 1915'i*, sadece soykırım literatüründe değil, geç Osmanlı tarihçiliğinde de hayli ihmal edilmiş bir alana dair önemli katkılar yapıyor.

*Arapların 1915'i*ndeki yazılar her şeyden önce Arap coğrafyasının Ermeni soykırımı açısından özgünlüğünün altını kalın bir şekilde çiziyor. Bu özgünlük öncelikle Cemal Paşa'nın savaş sırasında İstanbul'dan bir ölçüye kadar ayrıışan politikalarından kaynaklanmıştı. Cemal Paşa, imparatorluğun bir "Ermeni meselesi" olduğu noktasında İttihat ve Terakki liderliğinin geri kalanıyla hemfikirdi. Hatta diğer İttihatçılar gibi bu

1 Bu eğilimin yakın dönemde öne çıkan bazı örnekleri için bkz. Oya Gözel Durmaz, *A City Transformed: Great War, Deportation, and Socio-Economic Change in Kayseri, 1915-1920*, Libra Yayınları, İstanbul, 2019; Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014 [*Diyaibakır'da Ermeni Kıyımı*, çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015]; Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab: The Economics of Genocide in an Ottoman Province*, Harvard University Press, Cambridge, 2021; Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford University Press, 2011 [*Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet, 1913-1950*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016]. Kitap formatındaki bu eserlere, soykırımın yerel hususiyetlerine odaklanan çok sayıda makale ve kitap bölümü de eklemek mümkündür.

2 Ashında burada kullandığım "Arap coğrafyası" sözü bile bir genellemeyi içeriyor, çünkü bu coğrafyanın her yerinde soykırım süreci aynı şekilde cereyan etmiyor, yukarıda sözünü ettiğimiz yerel dinamiklere bağlı olarak büyük bir çeşitlilik gösteriyor.

meselenin ivedilikle ve bir daha yeniden canlanmayacak bir surette halledilmesi konusunda da onlar gibi düşünüyordu. Onlardan ayrıştığı nokta, bu meselenin hangi surette çözüleceği olmuştu. Talat Paşa ya da Doktor Nâzım gibi İttihatçılardan farklı olarak Cemal Paşa, Osmanlı Ermenilerinin asimile edilerek devlete sadık ve faydalı, problem teşkil etmeyecek, kendi halinde ve uysal bir nüfus grubu haline getirilebileceklerine inanıyordu ve bu hedefi gerçekleştirmek için çeşitli projeleri hayata geçirmişti.³ İmparatorluğun kadim halklarından birisinin sosyal ve kültürel varlığını yok etmeyi amaçlayan bu politikalar, değişen koşullar ve Osmanlı'nın savaştan mağlup çıkması neticesinde hedeflerine ancak sınırlı bir şekilde ulaşabildiler. Öte yandan bu politikaların belki de en önemli sonucu, anayurtlarından tehcir edilen çok sayıda Osmanlı Ermenisinin Cemal Paşa'nın idaresi altındaki Arap vilayetlerinde hayatta kalması oldu.

İmparatorluğun Arap vilayetlerini diğer bölgelerden farklı kılan bir diğer önemli faktör, savaş sırasında bu coğrafyada Osmanlı idaresine alternatif bir siyasi iradenin ortaya çıkmış olmasıydı. İngiliz teşviği ve desteğiyle Hicaz'da başlayan Şerifi İsyanı'nın etkisi savaş esnasında nispeten sınırlı kalmış, isyancıların çabaları bütün Arapları Osmanlı'ya karşı isyan bayrağı altında toplamayı başaramamıştı. Buna rağmen Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, savaş sonrasında Arap coğrafyasının en önemli siyasi figürü olarak belirdi. Ermenilerin başına gelen felaket, Emre Can Dağlıoğlu ve Narine Margaryan'ın yazılarında tartışıkları gibi, hem savaş sırasında hem de savaş sonrasında Faysal'ın propaganda ve siyaset pratiginde çok önemli bir rol oynadı. Gerek kendisindeki İttihatçı ve Türk karşıtlığı gerek de İtilaf Devletleri'yle iyi ilişkiler kurma ihtiyacı, Faysal'ın Ermenilere yönelik hayırhah politikalarına yön verdi. Lakin bölgede İngiliz

3 Bu projelerin en bilinenlerinden birisi meşhur Antura Yetimhanesi idi. Halide Edip'in de bir süreliğine sorumluluğunu üstlendiği Lübnan'daki yetimhaneye dair bir Ermeni yetimin hatıraları için bkz. Karnig Panian, *Goodbye Antoura: A Memoir of the Armenian Genocide*, Stanford University Press, Stanford, 2015 [Karnig Panyan, *Elveda Antura: Bir Ermeni Yetimin Anıları*, çev. Meral Fuchs, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018].

ve Fransız Manda İdareleri'nin kurulması yüzünden Faysal, Ermenilere yönelik bu politikalarını hayata geçirme fırsatını hiçbir zaman tam anlamıyla bulamadı. Fakat yine de Ermeni meşalesinin en üst düzeyde sahiplenilmesi, bu kritik geçiş döneminde Arap coğrafyasını Anadolu'dan büyük ölçüde farklı kılan önemli bir faktör olmuştu.

Elbette Ermeni soykırımı açısından Arap vilayetlerinin bir diğer önemi, yukarıda değindiğimiz gibi, bu coğrafyanın Fırat'ın doğusunda kalan çöllük kısımlarının İttihatçılar tarafından tehcir edilen Ermeniler için bir son durak olarak belirlenmiş olmasıydı. Tehcir sırasında hayatta kalmayı başaran Ermeniler kendilerini burada bir kez daha çetin bir ölüm kalım mücadelesi içinde buldular. Samuel Dolbee yazısında, Ermeni soykırımının ayrılmaz bir parçasını teşkil eden bu çöl sürecini, çevre tarihinin bizlere sunduğu yeni metodolojik açılımları da kullanarak çok katmanlı ve ufuk açıcı bir analize tabi tutuyor. Çöl bir yandan, kendilerini oraya sürenlerin umduğu gibi, on binlerce Ermeni için hayatlarının sonlandığı bir coğrafya oluyor. Fakat aynı zamanda, kendine has dinamikleri ve özellikleriyle sayesinde çöl pek çok Ermeninin, özellikle de çocukların hayatta kalmasına imkan sağlıyor.

*

*Arapların 1915'i*ndeki makaleler bizi Ermeni soykırımının sadece coğrafi değil zamansal çerçevesi üzerinde de yeniden düşünmeye davet ediyor. Soykırım, bu derlemedeki yazıların gösterdiği gibi iki yıl içinde olmuş bitmiş bir felaket değil, etkisi onyıllar boyunca devam edegelmiş bir süreç. Bu açıdan bakıldığında da *Arapların 1915'i* Ermeni soykırımı literatüründeki yeni eğilimleri yansıtıyor. Lerna Ekmekçioğlu ve Talin Suciyan'ın geçtiğimiz yıllarda yayımlanan önemli çalışmaları soykırım sonrası Osmanlı/Türkiye toplumunu tartışmış, soykırımın Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne uzanan derin siyasi ve sosyal etkilerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştu.⁴ *Arap-*

4 Lerna Ekmekçioğlu, *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*, Stanford University Press, Stanford, 2016 [*Bir Milleti Diriltmek*,